

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Inleiding

Santen, J.C.M. van

Citation

Santen, J. C. M. van. (1993). Inleiding. Retrieved from
<https://hdl.handle.net/1887/4102>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License:

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4102>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

INLEIDING

JOSÉ C.M. VAN SANTEN

Het concept Autonomie

Ontstaan en bestaan

Tot aan de jaren zeventig was 'modernisering' het sleutelbegrip om de ontwikkelingen van de voormalige westerse kolonies te beschrijven. Vanuit dit begrip werden vrouwen beschouwd als passieve wezens met voornamelijk reproductieve taken, die druppelsgewijze zouden profiteren van de vruchten van modernisering. De benadering was gebaseerd op de westerse ideologische visie van het nucleaire gezin, met een zorgzame vader als kostwinner. De studie van Boserup (1971), waarin ze constateert dat deze politiek en de daaraan gekoppelde moderniseringsplannen alleen maar hebben geleid tot een verslechtering van de situatie van vrouwen, die meer en meer in de marges van de samenleving moeten opereren, schudden sommigen met een schok wakker. Er werd flink gelobbyd.

Het resultaat was dat De Verenigde Naties in het eerste jaar van hun decennium voor de vrouw (1975 - 1985) propageerde dat vrouwen moesten worden geïntegreerd in ontwikkeling en dat er binnen ontwikkelingstheorieën meer aandacht aan vrouwen zou moeten worden besteed. Men veronderstelde dat integratie in ontwikkelingsmodellen en -projecten en behandeling van vrouwen als gelijke partners van mannen hun situatie aanzienlijk zou doen verbeteren.

Op deze zogenaamde integratiebenadering is niet misverstande kritiek gekomen. Niet zozeer verbetering van de positie van vrouwen leek aan de benadering ten grondslag te liggen, alswel het uitgangspunt dat, wanneer ontwikkelingsprojecten zowel aan mannen als aan vrouwen ten goede zouden komen, belangrijke delen van de menselijke bronnen, nl. de arbeidskracht, niet onbenut zouden worden gelaten (Wereldbank 1975:29). Er werd bovendien op gewezen, dat aan de benadering een aantal foutieve gedachten ten grondslag lag: Waren vrouwen niet allang geïntegreerd in ontwikkeling? Hadden ze niet altijd al deelgenomen aan economische activiteiten en reproductieve zowel als produktieve arbeid verricht? Hadden vrouwen niet altijd al de moeilijke klussen of zelfs de meest rottige baantjes in veel samenlevingen moeten opknappen? Integratie van vrouwen betekende eigenlijk niet heel veel meer dan dat ze als goedkope arbeidskrachten ten volle werden benut, - zoals het begrip 'menselijke bronnen' al laat zien -. Het uitgangspunt van de benadering was echter niet haar situatie daadwerkelijk verbeteren (RAWOO 1985:14).

De integratiegedachte kwam er grotendeels op neer, dat vrouwen zich dienden aan te passen aan bestaande institutionele kaders die hun positie slechts benadeelden (Nota: Wereld van Verschil 1990:283). De economische en politieke ontwikkelingsprocessen hebben in het algemeen geen positieve uitwerking op vrouwen gehad, omdat er onvoldoende rekening werd gehouden met de complexe werkelijkheid waarmee vrouwen in hun dagelijkse leven te maken hebben (Nota: Een Wereld van Verschil 1990: 283).

Een andere oorzaak voor het mislukken van de poging de situatie van vrouwen binnen ontwikkelingsprojecten te verbeteren betreft de relatie vrouwen, ontwikkeling en cultuur. De westerse donoren zijn impliciet uitgegaan van hun eigen culturele achtergrond; bij het opzetten van programma's en projecten werd voorbij gegaan aan de bestaande arbeidverdelingen tussen de sexen en de ideologische fundering van die verdeling; er werd voorbijgegaan aan historisch gegroeide machtsverschillen tussen de sexen die vaak tot een verslechtering van de situatie van vrouwen en tot een marginalisering van hun positie hadden geleid. Bovendien werd over het hoofd gezien dat vrouwen nauwelijks deel uitmaken van de heersende elite die de gesprekspartner vormt van

westerse donorlanden (RAWOO 16-17; Nota Een Wereld van Verschil 1990:284).

Aan de andere kant is 'cultuur' vaak juist gebruikt om bepaalde tradities en gebruiken die voor vrouwen onderdrukkend werken te legitimeren met het argument dat dit 'nu eenmaal bij de betreffende cultuur hoort'. Cultuur werd gebruikt als camouflage om bestaande machtsongelijkheden tussen de sexen te handhaven, terwijl werd vergeten dat door het binnendringen van het westers kapitalisme in de afgelopen twee eeuwen, de culturele eigenheid al lang gedeeltelijk of geheel was vernietigd (Schrijvers 1983:559).

De vraag die eigenlijk had moeten worden gesteld was: wie profiteert er van integratie en onder welke omstandigheden zou die integratie moeten plaatsvinden? Wie moet eigenlijk de voorwaarden stellen, welke richting een ontwikkeling zou moeten uitgaan (Lycklama à Nijeholt 1987: 23-27)?

Er was duidelijk behoefte aan een nieuwe benadering van ontwikkeling, een benadering waarin vrouwen de plaats zouden krijgen die hen toekomt: als onafhankelijke menselijke wezens met eigen verantwoordelijkheden, die hun eigen dagelijkse beslissingen nemen. Er was behoefte aan een benadering waarin zowel de produktieve als de consumptieve rol die vrouwen vervullen in de totale economie, een plaats zou hebben (RAWOO 1985:16-17). Er moest worden gestreefd naar een samenleving waarin ruimte en zeggenschap van de een niet ten koste van de ander zou kunnen gaan, en dit zou alleen kunnen worden verwezenlijkt als aan de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen een einde zou komen.

De patriarchale machtsstructuren waren echter zo ingeslopen in alle levenssferen, dat er expliciet moest worden gestreefd naar ruimte voor vrouwen, waarin ze hun eigen voorwaarden en prioriteiten konden stellen en waarin ze zelf konden bepalen hoe zij zeggenschap verkregen zowel in hun maatschappelijke als in hun persoonlijke leven (Een Wereld van Verschil 1990:285).

Essentieel in de nieuwe benadering van ontwikkeling is het concept Autonomie, dat simpelweg kan worden omschreven als zeggenschap over eigen leven en lichaam, en de mogelijkheid om keuzes te maken en

processen van sociale verandering te kunnen beïnvloeden (RAWOO 1985: 16-17).

Dit concept Autonomie staat in dit boek centraal. Na in het bovenstaande kort te hebben aangegeven op welke ontwikkelingen het concept een reactie was, aan welke achterliggende gedachten het zijn ontstaan ontleende, zal in het hiernavolgende een korte omschrijving volgen van het begrip. Daaropvolgend zal de discussie die rond het begrip heeft plaatsgevonden worden weergegeven: is een abstract, westers concept als Autonomie wel bruikbaar in de context van ontwikkelingssamenwerking, waar toch veelal de vrouwen en mannen in het zuiden een belangrijke doelgroep vormen?

De auteurs van dit boek hebben allen het concept Autonomie voor zeer uiteenlopende onderwerpen als uitgangspunt genomen. Ik meen dat het vruchtbare exercities zijn geweest; in alle gevallen hebben ze geleid tot een verduidelijking van de complexiteit van de onderhavige onderwerpen. Pijpers heeft de situatie van vrouwen met een handicap als uitgangspunt genomen en deze getoetst aan de criteria van Autonomie. Zij komt tot de conclusie dat er een essentiële factor aan het begrip ontbreekt, die ik in onderstaande behandeling van de criteria van het concept reeds heb toegevoegd.

Watzeels licht één belangrijke factor van de criteria van autonomie eruit, n.l. het recht van vrouwen op sexualiteit en zeggenschap over hun eigen reproductieve vermogens. Dat er aan dit criterium dat op het eerste gezicht toch maar voor één duidelijke reden vatbaar lijkt, vele haken en ogen zitten blijkt uit haar knappe belichting van de reproductiviteitsdiscussies en -praktijken.

Tempelman analyseert het in Nederland binnen 'Vrouwenstudies' gevoerde debat betreffende Verschil en Gelijkheid aan de hand van de begrippen Integratie en Autonomie. Zij komt tot verrassende conclusies. Norden haalt een antropologe, tijdgenote van Benedict en Mead voor het voetlicht, en geeft ons met behulp van het concept Autonomie, niet alleen een visie op het leven van deze vrouw, maar ook antwoord op de vraag, hoe en waarom de werken van een zwarte vrouwelijke antropologe in de marges van de antropologie-boeken zijn beland.

Van Santen tenslotte bekijkt of het Autonomie concept ook binnen een antropologische analyse kan worden toegepast. Immers, wanneer ontwikkelingseconomen en -werkers dezelfde taal zouden spreken, zou meer van de noodzakelijke kennis van antropologen gebruikt kunnen worden bij ontwikkelingsprojecten.

Begripsbepaling

De basis voor de nieuwe benadering vormde het concept Autonomie, dat bestaat uit een aantal factoren, die door Schrijvers eerder waren gebruikt om 'leefruimte' voor vrouwen te omschrijven (Schrijvers 1985:173).

- Vrouwen moeten toegang hebben tot hulpbronnen als land, kapitaal, arbeid, informatie. Dit betekent dat vrouwen zelf de middelen moeten hebben om hun eigen bestaan op te bouwen;
- Vrouwen moeten de mogelijkheid krijgen om voor hun eigen belangen op te komen door voor hen deelname als gelijkwaardige partners in politieke besluitvorming te bewerkstelligen op alle niveaus;
- Vrouwen moeten zelfbeschikking over het eigen lichaam en de eigen seksualiteit hebben; het recht om zelf de eigen voortplanting te regelen;
- Vrouwen hebben recht op eigen identiteit en gevoel voor eigenwaarde, zelfrespect; (Rawoo 1985:22)
- Vrouwen moeten recht op mobiliteit hebben, d.w.z. de mogelijkheid om aan alle vormen van sociale interactie te kunnen deelnemen (zie bijdrage Pijpers in deze bundel).

De groeiende kritiek op de integratie gedachte heeft dus geleid tot de formulering van een nieuwe benadering: **Autonomie**. Autonomie werd het sleutelbegrip in nieuwe discussies vanuit de ontwikkelingspolitiek. Aan de ene kant is Autonomie verbonden met de gemeenschap als geheel; vrouwen moeten de belangen verdedigen die ze gezamenlijk als vrouwen hebben, en van daaruit een stem krijgen om mede te bepalen welke richting die ontwikkeling uit zou moeten gaan.

Anderzijds heeft Autonomie betrekking op individuele macht; vrouwen willen meer zelfbeschikking en toegang tot de hulpbronnen zoals geldelijk inkomen, eigendom, en informatie (NAR 1985:30). Het spreekt voor zich dat de bovengenoemde vijf criteria slechts een basis vormen om

de zelfbeschikking over het eigen leven te vergroten. Er zijn ontelbare invullingen mogelijk al naar gelang tijd en plaats; al naargelang de beschikbare middelen voor levensonderhoud; al naargelang de mogelijkheden voor toegang tot die organen, waar de politieke beslissingen worden genomen; al naargelang voorstellingen over sexualiteit enz.

De mogelijkheden en hindernissen op weg naar het vergroten van autonomie kunnen ook zeer verschillend zijn. Daarnaast zijn er natuurlijk nog individuele verschillen; de strategie van iedere individuele vrouw om voor haarzelf tot een bepaalde mate van autonomie te komen zal steeds weer verschillen.

Het moge duidelijk zijn dat Autonomie een complex begrip is, dat verschillende functies in zich draagt:

- het kan als analytisch instrument worden gebruikt - wat in dit boek met name door Tempelman en van Santen wordt uitgewerkt - ;
- het kan als middel worden gebruikt, - autonomie van vrouwen, om uiteindelijk te komen tot een meer gelijkwaardige verhouding tussen de genera. In de bijdrage van Pijpers wordt dit gedaan in het licht van meer gelijkwaardige relaties tussen mannen en vrouwen met een handicap en tussen vrouwen met een handicap en vrouwen zonder handicap - ;
- of als doel op zich - de bijdrage van Norden in dit boek laat zien hoe moeilijk het is om als autonome vrouw te werken en te leven en toch nog te worden geaccepteerd. De bijdrage van Watzeels toont aan hoe moeilijk het is autonomie, zelfs voor maar één van de criteria, na te streven - .

Bovendien kunnen er binnen het concept verschillende niveaus worden onderscheiden, een persoonlijk-, een organisatorisch- en een theoretisch niveau. Ook dat zal blijken uit de verschillende bijdragen.

De integratie benadering had als doel gelijkheid tussen vrouwen en mannen te bevorderen, maar impliceerde een beter gebruik van vrouwen als goedkope arbeidskrachten in een ontwikkelingsproces (Rawoo 1985:17), dat de richting uitging van een allesvernietigende overheersing

van de economische ideologie. Binnen de autonomie benadering wordt gelijkheid als een veel complexer verschijnsel opgevat. Het onderscheid tussen vrouwen van verschillende klassen, rassen en nationaliteiten wordt bij de benadering betrokken, op grond waarvan een eenduidige, algemeen geldende weg naar 'ontwikkeling' niet mogelijk is.

Kritiek op het concept

Ook op het Autonomieconcept is forse kritiek gekomen, en niet alleen van de kant van 'mannen'.

Wieringa benadrukt dat de ruime invulling die aan het begrip kan worden gegeven, het maar zeer beperkt bruikbaar maakt (Wieringa 1990). Een ander zwaarwegend argument tegen het gebruik van het begrip zowel op theoretisch als op praktisch niveau, is dat de relatie tussen autonomie en macht, evenals de relatie tussen individuele en collectieve macht allesbehalve duidelijk is. Het gebruik van een sleutelbegrip als Autonomie impliceert niet noodzakelijkerwijze het streven naar een betere wereld. Bovendien heeft Autonomie zoveel verschillende betekenissen, dat het moeilijk is er greep op te krijgen. Het is volgens sommigen verworpen tot een 'containerbegrip' dat te pas en te onpas kan worden gebruikt (Halsema, Hofstede, Maassen v.d.Brink 1989).

Andere beargumenteren weer - en ik citeer Schrijvers, de antropologe die in de hele discussie een belangrijke rol heeft gespeeld - dat in de geschiedenis van onze westerse cultuur het autonomie concept sinds de Verlichting wordt geassocieerd 'met de huidige traditie van rationaliteit, onafhankelijkheid, individualisering en kritisch denken' (Lemaire 1990; Achterhuis 1988 in Schrijvers 1992:105, vertaling J.v.S.).

Vanwege de nauwe betrekkingen met door mannen gedomineerde filosofie, bekritiseren westers feministische wetenschapsters als Gilligan (1982) het begrip Autonomie met verwijzing naar de nadruk op de grenzen van het ik. Ze beschouwt het als een centraal mannenconcept, dat niet de door haar als typisch vrouwelijk beschouwde eigenschappen bevat, namelijk invoelingsvermogen, het vermogen om wederkerige relaties aan te gaan en communicatievermogen (Schrijvers 1992:106, vertaling J.v.S.). Bovendien werd de fundamentele kritiek geuit dat Autonomie, net zoals

het feminisme zelf, een westers exportprodukt was (Bol 1991; NRC 16 nov. 1991).

Weerlegging van de kritiek

In reactie op de filosofische argumenten tegen gebruik van het concept Autonomie beargumenteert Schrijvers, dat het niet verwonderlijk is, dat streven naar 'Autonomie voor vrouwen' met name in onze eigen cultuur negatief wordt ervaren. Zelfverloochening van vrouwen vanwege haar moederrol werd vanaf de 18e eeuw als een onderdeel van de Verlichting en modernisering gepropageerd. Een meer op autonomie gerichte houding van vrouwen zou deze waarde ondermijnen en uithollen (Schrijvers 1992:106).

De kritiek op Autonomie als nieuw westers export produkt wordt door vrouwen uit het 'zuiden' weerlegd (DAWN 1985). Nog afgezien van het feit dat het argument van culturele soevereiniteit vaak niet meer is dan een negatieve instelling ten aanzien van iedere willekeurige vorm van verandering, pleitten de vrouwen uit het 'zuiden' zelf in 1985 voor dit uitgangspunt (DAWN 1985).

Bhasin en Khan beargumenteren: 'De bezwaren zijn in Zuid Azië het meeste geopperd door die (aziatische) mannen die zelf het meest waren verwesterd..... Diezelfde mensen twijfelen niet aan de (westerse) buitenlandse oorsprong van de moderne wetenschap, van het parlementaire systeem, van privé landrechten enz. Het begrip 'feminisme' mag misschien wel westers zijn, maar het concept staat voor een proces van verandering dat begonnen is in Zuid Azië in de 19e eeuw als een georganiseerde en uitgesproken reactie, op de onderschikking van vrouwen.' (Bhasin en Khan 1986: 4-6; In Pronk 1992).

Veel vrouwen uit het 'zuiden' zien Autonomie ook absoluut niet als een individualistisch concept. Zij menen dat het uitermate goed kan worden gebruikt voor groepen. Kamela Peiris, een wetenschapper uit Sri Lanka, is van mening dat het concept veel beter is dan het begrip 'macht' of het begrip 'empowerment', omdat de laatstgenoemde begrippen macht van de een over de ander impliceren. Ze beschouwt autonomie als een niet hiërarchisch concept, dat kritisch denken en handelen bewerkstelligt. Tijdens een seminar georganiseerd door het 'vrouwenspeerpunt' van

DGIS in juni 1991, waren er wel Afrikaanse vrouwen die het concept bekritiseerden, omdat ze het voor de Afrikaanse context minder relevant achtten.

Autonomie als beleidsconcept

Ondanks de kritiek op het begrip is de politieke invloed van de Nederlandse vrouwen- en vrouwen van de derde wereldbeweging zo groot geweest, dat de minister voor Ontwikkelingssamenwerking besloot autonomie van vrouwen in het beleid gestalte te geven door vrouwen en ontwikkeling als een thema in het gehele Ontwikkelingssamenwerking-programma in te voeren. Dit kwam tot uitdrukking in de nota 'Een Wereld van Verschil' (1990). Daarin staat dat "...ontwikkelingssamenwerking die uitgaat van de autonomie van vrouwen betekent:

- dat een visie wordt onderschreven die is gericht op de herverdeling van macht in alle verschijningsvormen;
- een beleid dat bij de uitvoering van alle programma's en projecten voortdurend rekening houdt met de vier (vijf!) verschillende elementen van Autonomie en de onderlinge samenhang van deze elementen;
- dat wordt uitgegaan van de situatie dat samenlevingen worden gekarakteriseerd door een systeem van dominantie van mannen over vrouwen waarbij het tevens van belang is dat autonome organisatievormen en middelen nodig zijn om het mogelijk te maken dat vrouwen hun positie ten opzichte van mannen versterken;
- de consequentie dat ook projecten speciaal gericht op vrouwen, met als doel autonomie van vrouwen te versterken, gefinancierd kunnen worden uit de verschillende ontwikkelingsprogramma's". (Nota 'Een Wereld van Verschil' 1990:286).

Natuurlijk is daarmee de situatie van vrouwen nog verre van ideaal, waar het vrouwen en hun wensen in het kader van ontwikkelingssamenwerking betreft. Zoals Wieringa opmerkt, de relaties tussen de genera moeten niet alleen internationaal op de agenda komen, zoals minister Pronk suggereerde, maar veranderingen in die relaties zou een voortdurend punt van aandacht moeten zijn, omdat de daarmee samenhangende conflicten het resultaat zijn van internationale politieke maatregelen, zoals

Structurele Aanpassing Programma's, die door het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank worden afgedwongen. Deze hangen nauw samen met globale zaken als de schuldenkrisis, investeringspolitiek en de GATT onderhandelingen.

Volgens Pronk is de wereld een 'globaal dorp' geworden, waarbinnen het Noorden ook van het Zuiden moet leren en volgens Wierenga beïnvloeden de veranderingen in de relaties tussen de genera vrouwen op alle niveaus van de samenleving, zowel in het 'zuiden' als in het 'noorden'. Het gaat er immers niet alleen om dat rekening wordt gehouden met de ontwikkelingen van vrouwen, maar het perspectief van vrouwen moet bij de algemene ontwikkelingen in de wereld worden betrokken (Wierenga 1990, Schrijvers 1992:107-108).

De nota van het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking 'Een Wereld van Verschil' (1991) kreeg als kritiek dat vrouwen er weer als apart hoofdstuk in waren opgenomen, een autonoom hoofdstuk en daardoor - zoals vroeger reeds bij vrouwenstudies het geval was - een reden om het in de andere hoofdstukken maar niet meer over vrouwen te hebben. Wieringa merkt terecht op 'dat vrouwen niet zitten te wachten op een autonoom hoekje in Pronk's 'globale huishouden'. Ze willen de politieke en economische macht, die de verhoudingen binnen het hele huishouden kunnen veranderen (Wierenga 1990).'

Schrijvers heeft bovendien op het gevaar gewezen, dat bij overname van het concept Autonomie uit de context van onderzoek - waar het vanuit een kritische basis en een perspectief vanuit die basis werd geformuleerd - in de bureaucratische context van het gevestigd, hiërarchische ontwikkelingsbedrijf, het concept wel eens zou kunnen verworden tot een puur mechanistisch instrumentarium waarbij het van boven af naar onderop zou worden opgelegd. 'Wij moeten ons voortdurend van het gevaar bewust zijn dat 'Autonomie als recept' kan worden gebruikt', zei ze tijdens een Symposium dat in Januari 1991 aan het Instituut voor Vrouwen en Autonomie werd gehouden (Schrijvers 1992:103).

Inmiddels wordt deze meetlat constructie, op het gevaar waarvan ik in mijn colleges in navolging van Schrijvers steeds weer heb gewezen, veelvuldig toegepast. Dit betekent simpelweg een haastige toevoeging aan

een project-ontwerp, van een hoofdstukje 'Vrouwen' aan de hand van het concept 'Autonomie', door instituten die projecten in het 'zuiden' gesubsidieerd wensen te krijgen. Vervolgens worden op de 'Vrouwen en Autonomie' toevoeging studenten gezet die nauwelijks de tijd krijgen om zich te verdiepen in de inhoud van het concept, en die vervolgens Autonomie 'meetlat's constructie gewijze' moeten gaan toepassen. Dit is nooit de bedoeling van het concept geweest. Er is altijd op gewezen dat Autonomie een flexibel begrip is en dat zou moeten blijven. Het concept moet binnen iedere nieuwe context opnieuw worden ingevuld. De auteurs van dit boekje hebben dit geprobeerd voor de hen na aan het hart gelegen onderwerpen.

LITERATUUR

Bol, D.

1991 "Vrouwen en Autonomie" hindert ontwikkeling. In:
Overzicht januari 1991:2-7.

Boserup, E.

1970 *Women's Role in Economic Development.* London.

DAWN-Report

zie: Senn.

Dubel, I.

1983 *Women and Development. To integrate or to disintegrate?*
Thesis political science, international relations University of
Amsterdam.

Gilligan, C.

1982 *In a Different Voice.* Cambridge/Mass.

Halsema, I. van, G. Hofstede en M. Maassen van den Brink

1988 De machteloosheid van Autonomie. In: *Derde Wereld*, 3,
pp. 37-52.

Lemaire, T.

1990 *Twijfel aan Europa. Zijn de intellectuelen de vijanden van
de Europese Cultuur?* Baarn.

Ministerie van Buitenlandse Zaken

1990 *Een Wereld van Verschil. Nieuwe kaders voor
ontwikkelingssamenwerking in de jaren negentig.*
Den Haag: SDU-Uitgeverij.

Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking

1985 *Advies Nr. 85 Vrouwen en Ontwikkeling.* Den Haag:
Staatsuitgeverij.

- ✕ NRC-Handelsblad
 - 1991 Ongecontroleerd hobbyïsme kenmerkt ontwikkelingshulp/ 'Autonomie' vrouwen Derde Wereld omstreden. In: *NRC* 16 November 1991.

- Peiris, Kamela
 - 1992 The Kitchen spoon outlives its tale. In: W. van Zanten (red), *Across the Boundaries: Women's Perspectives*. Leiden: VENA.

- ✕ Pronk, J.
 - 1991 *Advancing towards Autonomy*. Speech by the Netherlands Minister for Development Cooperation Jan Pronk on the seminar "Women in Development: Advancing towards autonomy". Den Haag, 13 juni.

- ✕ RAWOO
 - 1986 *Towards Autonomy for Women*. Workingpaper.

- Rogers, B.
 - 1980 *The Domestication of Women: Discrimination in Developing Societies*. London.

- Senn, G. en C. Grown
 - 1985 *Development, Crises and Alternative Visions, Third World Women's Perspectives*. New Delhi.

- Schrijvers, J.
 - 1983 Cultuur en Camouflage. Westerse weerstanden tegen Vrouwen als Ontwikkelingsrelevant Onderwerp. In: *Internationale Spectator*.

- ✕ Schrijvers, J.
 - 1992 Autonomy as policy: A matter of boundaries. In W. van Zanten (red.). *Across the boundaries: Women's perspectives*. Leiden: VENA.

- ✕ Swart, B. en M. Priester
 1991 De versmalde marges van "vrouwen en autonomie". In:
 Internationale Samenwerking maart 1991, pp. 20-21.

- World Bank
 1975 *Integration of Women into Development*. Washington.

- ✕ Wieringa, S.
 1990 *Open letter to Mr. Jan Pronk, Minister of Development
 Cooperation in the Netherlands.*
 Den Haag, 2 Nov. 1990: Institute of Social Studies.